

Сергій Шевченко

**ДЖЕРЕЛА ДЕРЖАРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ З ІСТОРІЇ
СЕРБЬСЬКОЇ ДІАСПОРИ ТА УКРАЇНСЬКО-СЕРБЬСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ
ДОРАДЯНСЬКОГО ЧАСУ**

Територія межиріччя Синюхи й Дніпра, яка входить сьогодні до Кіровоградської області, посідає помітне місце в українсько-південно-слов'янських зв'язках. У часи Запорозької Січі й Гетьманщини, коли ці землі були складовою Буго-Гардівської та Кодацької паланок, колонізувалися Миргородським полком, на козацьку службу вступали вихідці з Балкан. У середині XVIII ст. тут було створено військово-землеробське поселення Нова Сербія, колоністами якого стали серби, а також чорногорці, македонці, болгари. У XIX ст. в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії жили нащадки вихідців з Балкан, зокрема вони були серед місцевих військових, землевласників. У роки Першої світової війни в Єлисаветграді (тепер – Кіровоград) мешкали більше як тисяча біженців із Сербії, у лікарнях міста надавали допомогу їх пораненим співвітчизникам. Якщо документи козацької та новосербської доби зберігаються переважно в центральних вітчизняних, а також зарубіжних фондосховищах, то починаючи з другої половини 1770-х рр. вищеназвані факти, процеси можуть досліджуватися, зокрема, за матеріалами Держархіву Кіровоградської області (ДАКО).

Балканська колонізація межиріччя Синюхи й Дніпра (тепер – переважно територія Кіровоградської області) сприяла поселенню тут південних слов'ян не лише за часів Нової Сербії (1752–1764), а й згодом, хоча уже й у значно менших масштабах. Тут отримав собі місце постійного проживання і генерал-аншеф Петро Текелій (Текелі). Він походив із сербських дворян. Розпочавши службу в Росії ще в доновосербський період, відзначився в Семилітній та Російсько-турецькій війнах, мав чимало нагород. Але більшою мірою він відомий українцям як виконавець зловісного наказу Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі. Текелій мав землі в районі с. Хмелевого (тепер – Маловисківського р-ну*), похований у Новомиргороді. У науково-довідковій бібліотеці ДАКО зберігається фотокопія плану Новомиргорода 1795 р. з фондів Російського державного військово-історичного архіву, де на південній околиці міста позначено будинок

* Тут і далі вказано райони Кіровоградської області.

генерал-аншефа, неподалік – п'ятикутну фортецю (ще з новосербських часів) з двома церквами¹. Зберігається в архіві й об'ємна справа із листування щодо спадщини Текелія. Про її значущість свідчить той факт, що протягом кількох десятиріч на виділені в заповіті 10 тис. крб.² утримувалась богадільня в Новомиргороді.

Нову Сербію було ліквідовано 1764 р., але вихідці з Балкан продовжували робити тут військову кар'єру, ставали землевласниками. Документи свідчать, що серед офіцерів Сербського гусарського полку, які служили, зокрема, в Калниболоті, Архангельську, Мошорині, Самборі, й станом на 1779–1777 рр. отримали землі, були відставний майор Живанович, майор Ерделі, майор і вахмістр Пишчевичі, капітан і вахмістр Чорби, прем'єр-майор Хорват, капітан Проданович, поручики Стоянов і Табурович та ін.³ У документах архіву серед землевласників кінця XVIII–XIX ст. значаться губернський секретар Вучиович (Павлівка), штаб-ротмістр Родоїч (Срібна), полковник і майор Стратомировичі, майори Душенкевич (Лисаново) і Станкевич (Мар'ївка), прапорщики Михайлович (Трофимівка) і Младенович (Федорівка) та ін.⁴ Імена власників сіл, зафіксовані в описах земель, межових схемах, планах, картах, дають можливість висловити припущення про походження назв цих населених пунктів (деякі дійшли до наших днів) від імен землевласників-сербів: Максимівка, Федорівка, Іванівка, Самойлівка та ін.

Документи архіву засвідчують володіння й іншими селами краю переселенцями з Балкан чи їхніми нащадками. На карті XIX ст. неподалік с. Водяного Вікторштадської волості (тепер – Добровеличківський р-н) позначено хутір Вуїча⁵. Ця родина походила з Потиської Мартоноші. У межових книгах Єлисаветградщини згадуються села генерал-майорші, графині Подгоричанієвої – Висянки (1808 р.), неподалік р. Вись⁶, і Пурпурна (1821 р.)⁷. Гадаємо, що тут може йтися про дружину Георгія Подгорничанина (його рід походив із Подгориці), який свого часу служив у Сербському гусарському полку. Ініціаторами переселення до Російської імперії в 50-х рр. XVIII ст. були брати Чорби. 1783 р. датовано опис земель

¹ *Державний архів Кіровоградської області* (далі назва архіву не вказуватиметься), науково-довідкова бібліотека, № 57 (Российский государственный военно-исторический архив, ф. ВУА, д. 20152, л. 22. Фотокопія).

² Ф. 18, оп. 1, спр. 3, арк. 804.

³ Ф. 488, оп. 1, спр. 1316, арк. 22–22 зв.

⁴ *Ibid.*, спр. 41, 46, 116, 152, 163, 173, 244.

⁵ Ф. 488, оп. 1, спр. 1099, арк. 30.

⁶ *Ibid.*, спр. 266, арк. 15.

⁷ *Ibid.*, спр. 250, арк. 1.

навколо с. Федорівка П. Чорби, майбутнього Олександрійського повітового предводителя дворянства. Він володів 6737 дес. 502 саж. землі. У селі було 64 двори, де проживали 140 чоловіків і 159 жінок⁸. Іншим селом – Максимівкою, де мешкали 374 чол. у 80-ти дворах, як свідчить опис за 1799 р., володів поручик І. Чорба. Він мав 2323 дес. 450 саж. землі з лісом та фруктовим садом⁹. Як свідчать документи цього ж фонду, низка сіл належала роду Хорватів. Серед них – Самійлівка поруч із Березівкою¹⁰, власність повітового предводителя Єлисаветградського дворянства Є. Хорвата.

У списках учнів та відомостях успішності Єлисаветградського земського реального училища зустрічаємо прізвища нащадків переселенців із Балкан. Зокрема, у 80–90-х рр. ХІХ ст. серед учнів згадуються Никифор та Євген (син дворянина) Чорба¹¹. У 1877 р. серед першокласників училища були М.Є. та О.М. Хорвати. А в списку учнів четвертого класу вже значиться тільки один із них – Олександр¹². У 70–80-ті рр. у документах навчального закладу зустрічаємо й прізвища Стоянова, Вукотича, Ерделі, Булича, Блажієвича, Емануелів¹³. Родина останніх оселилася в Єлисаветграді (тепер – Кіровоград) у 1830 р., після виходу у відставку Г. Емануеля (до прийняття в австрійське дворянство – Мануїлович), уродженця Вершиця (Сербія), учасника російсько-французької війни 1812 р., генерала від кавалерії (його портрет знаходиться у Військовій галереї Ермітажу). Його внук Сергій Емануель був головою батьківського комітету реального училища, про що свідчать протоколи засідань педради¹⁴. У списку учнів за 80-і рр. згадується і 9-річний син Олександр Емануель. А впродовж 1900–1918 рр. тут навчалися Лев, Кирило, Іван, Костянтин, Василь, Микола, Михайло і Андрій – правнуки героя 1812 р.¹⁵

В архіві зберігаються метричні книги Успенської церкви с. Липняжки (тепер – Добровеличківського р-ну). Тут було зареєстровано шлюб штаб-ротмістра гусарського Білоруського полку Г.В. Емануеля 27-ми років. Серед свідків нареченого був дворянин М.В. Емануель¹⁶. А в метричних книгах Єлисаветграда зафіксовано хрещення майбутнього генерал-майора, учасника сербсько- та російсько-турецьких воєн 1870-х рр.,

⁸ Ф. 488, оп. 1, спр. 291, арк. 7.

⁹ *Ibid.*, спр. 55, 75.

¹⁰ *Ibid.*, спр. 133, арк. 1.

¹¹ Ф. 60, оп. 1, спр. 52, арк. 66, 135.

¹² *Ibid.*, спр. 29, арк. 45 зв.

¹³ *Ibid.*, спр. 18, 32, 37, 38.

¹⁴ *Ibid.*, спр. 216, арк. 26 зв.

¹⁵ *Ibid.*, спр. 140, 207, 211, 224, 243, 245, 252.

¹⁶ Ф. 421, оп. 1, спр. 4, арк. 73.

начальника другої Східно-Сибірської бригади Федора Депрерадовича¹⁷. Його прадід Райко прибув на Лівобережжя з Балкан як один з організаторів Слов'яно-Сербії (1753 р.).

Помітний комплекс документів архіву з досліджуваної тематики стосується періоду Першої світової війни. Тут простежуються факти конкретної матеріальної підтримки південносхідних слов'ян, у т. ч. в українських землях. Зберігся лист до керівництва Єлисаветграда від голови Комітету з надання допомоги пораненим російським (підданим імперії Романових), чорногорським, сербським воїнам і їхнім сім'ям та сім'ям загиблих, який діяв під опікою вел. кн. Міліци Миколаївни (доньки чорногорського короля, дружини вел. кн. Петра Миколайовича, тронорідного брата Миколи II). У листі містилося прохання зібрати кошти і переслати їх до Москви на Зубовський бульв., 27 (адреса комітету) з метою фінансування облаштування будинку для "увечных солдат"¹⁸.

Значна увага надавалася участі в кампаніях допомоги, солідарності з південними слов'янами учнів навчальних закладів, що засвідчують їх архівні фонди. Зокрема, згідно з листом опікуна Київського навчального округу в златопільських (тепер – у складі Новомиргорода) чоловічій і жіночій гімназіях восени 1914 р. було оголошено телеграми Миколи II, вел. кн. Міліци та її сестри Анастасії про благодійну акцію. У присутності двох останніх, які жили в Росії, відбулося освячення польового військово-санітарного поїзда № 96, облаштованого на грошові пожертви педагогів і батьків учнів Київського навчального округу. Часткове фінансування життєдіяльності поїзда надалі брав на себе Комітет з надання допомоги пораненим і сім'ям поранених, який діяв при окрузі¹⁹, до чого могли залучитися і златопільці. В архіві зберігся лист опікуна Одеського навчального округу підвідомчим закладам про ініціативу Комітету з надання допомоги пораненим російським, чорногорським, сербським воїнам і їхнім сім'ям та сім'ям загиблих щодо збору пожертв у всіх навчальних закладах. Зібрані кошти слід було перераховувати безпосередньо на рахунок комітету²⁰. Це питання знайшло відображення і в протоколах засідань педрад елисаветградських чоловічих гімназій і реального училища²¹.

При Одеському навчальному окрузі діяв Комітет допомоги борцям за Батьківщину, активну участь у перерахуванні коштів для якого брали

¹⁷ Ф. 160, оп. 1, спр. 9, арк. 1 зв.

¹⁸ Ф. 78, оп. 1, спр. 578, арк. 10.

¹⁹ Ф. 499, оп. 1, спр. 794, арк. 10.

²⁰ Ф. 59, оп. 1, спр. 35, арк. 167.

²¹ Ф. 60, оп. 1, спр. 272, арк. 14.

навчальні заклади Єлисаветградського та Олександрійського повітів. Як свідчать документи, учні єлисаветградських реального і комерційного училищ 13 грудня 1915 р. взяли участь у концерті, збір від якого направлявся до Одеси²². Серед військових підрозділів, яким комітет адресував посилки, був і 14-й піхотний Олонецький полк ім. короля Сербії Петра I. У фондах архіву збереглися рекламні листи одеської друкованої продукції, тематично пов'язаної з війною. Видавництво Д. Плоткіна пропонувало, наприклад, ілюстровані похвальні листи для кращих випускників навчальних закладів з портретами Миколи II, його сина Олексія, короля Сербії Петра, короля Чорногорії Миколи, головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала Іванова²³. А бланковидавництво М. Шпенцера запропонувало єлисаветградським училищам, крім похвальних листів, ще й свідоцтва, на віньєтках яких було вміщено зображення Миколи II, царевича Олексія, Президента Франції Р. Пуанкаре, короля Англії Георга V, короля Бельгії Альберта, короля Сербії Петра, короля Чорногорії Миколи. Навчальні заклади могли придбати в Одесі і “світлові картини для чарівного ліхтаря” “У Європі війна із зображеннями глав союзних держав”.

На початку 1915 р. у Сербії суттєво погіршилося економічне та санітарно-епідеміологічне становище. Це засвідчує відозва Комітету допомоги сербам і чорногорцям при російській місії у Сербії, переслана Єлисаветградській міській управі Центральним комітетом Всеросійського союзу міст, з проханням адресувати всі пожертви і збори союзу до Москви. У відповіді, зокрема, зазначалося: “Заклик російського посланника у Сербії про допомогу одноплемінній нам Сербії, розореній ворожим нашестям, зустрів гарячий відгук у російському суспільстві, в пресі, особливо, в місті Москва [...] Пожертви, які надійшли за місяць, дали можливість терміново організувати санітарно-харчовий загін, який відправився до Сербії і Чорногорії 17 січня. Але зібрані кошти є далеко недостатніми для того, щоб розгорнути його діяльність у тій мірі, як це вимагається обставинами. Щоб виконати своє завдання протягом усієї кампанії, йому необхідні постійні надходження пожертв. [...] Суспільство, від імені якого відправляється загін, не залишить його без підтримки з батьківщини у його важкій роботі. Вірячи в постійну співучасть [...] суспільства, Комітет уклінно просить пожертви грошима і речами направляти...”²⁴.

1916 р. до Єлисаветграда прибули поранені сербські воїни. З метою обслуговування вітчизняних та сербських військовослужбовців у місті

²² Ф. 58, оп. 1, спр. 80, арк. 511.

²³ Ф. 78, оп. 1, спр. 570, арк. 9.

²⁴ Ф. 78, оп. 3, спр. 513, арк. 511.

було реорганізовано й розширено мережу лікувальних закладів. У фонді міськуправи збереглося рішення комісії міського розпорядчого комітету, яким на підставі телеграфного розпорядження Херсонського губернатора було відведено: для 65-го польового запасного госпіталю – “Гранд-отель” і зал “Опора”, для 78-го – готель “Північний”, трактир “Париж” і половину біоскопу “Колізей”, для 128-го – готель “Петроградський” і трактир “Франція”²⁵. А в повідомленні опікуна Одеського навчального округу йшлося про переобладнання навчальних приміщень: “Виходячи з необхідності створити для поранених воїнів сприятливі умови для покращення їх здоров’я, Міністерство народної освіти змушено було принести в жертву цьому інтереси навчальних закладів, приміщення яких виявилися найбільш придатними для влаштування в них лазаретів...”²⁶ У Єлисаветграді Пушкінське і Фірсовське училища було переобладнано під лазарети Червоного Хреста на 200 ліжок, а в жіночій гімназії (і, частково, у московських казармах) було розміщено 118-й зведений госпіталь. Національність хворих і поранених враховувалася при доборі книг для бібліотек цих закладів. Зокрема, лазарет Волохіна, де лікувалися 23 серби, отримав посібники з географії О. Водовозової “Болгары – Сербы – Черногорцы” (вид. 3, Санкт-Петербург 1907, 2111 с.). Серед рекомендованої літератури були й книги С. Чериковера з історії Сербії, Боснії й Герцеговини²⁷.

У фонді Єлисаветградського реального училища привертає увагу лист опікуна Одеського навчального округу про місію проф. С. Залеського, якого на початку липня 1916 р. Морський Генштаб відрядив у розпорядження начальника Експедиції особливого призначення (ЕОП) контр-адмірала Веселкіна з метою вивчення становища сербських біженців на території Румунії (вони концентрувалися переважно в Турн-Северині). В офіційно нейтральній тоді Румунії С. Залеський звернув увагу на надзвичайно скрутне становище сербських біженців, прийняв заяви від осіб, які бажали влаштувати своїх дітей до російських навчальних закладів. Восени ці клопотання заступник міністра освіти адресував керівництву Одеського навчального округу з проханням прийняти дітей до навчальних закладів регіону. При цьому майбутнім учням, які не знали російської мови, надавалася можливість вивчити її. Міністерство обіцяло потурбуватися про кошти на безплатний проїзд дітей сербських біженців із Турн-Северина, їх навчання й утримання. Виходячи з указаного, опікун

²⁵ Ф. 78, оп. 6, спр. 150, арк. 21.

²⁶ *Ibid.*, спр. 77, арк. 28.

²⁷ *Ibid.*, спр. 150, арк. 21.

округу просив голову комісії керівників середніх навчальних закладів Єлисаветграда повідомити, скільки й куди можна прийняти дітей, як організувати вивчення ними російської мови, а також про можливості забезпечення їх пансіонами і гуртожитками тощо. До цього додавався список (він серед документів відсутній) дітей, яких потрібно було влаштувати в закладах округу²⁸. Питання, зокрема, було обговорене педрадою земського реального училища, яка виявила готовність прийняти 10 дітей-сербів (до 1-го класу – 2 особи, 3-го і 6-го кл. – по 4 особи) за умови поселення їх на квартири і знання ними російської мови або ж направлення до училища сербськомовних викладачів²⁹.

Першими до Одеси прибули понад 150 сербських дітей-сиріт від 3-х до 17-ти років та дорослі біженці, серед них – поранені воїни. У Сербського Червоного Хреста та санітарної частини Сербського добровольчого корпусу в Одесі, що опікувалися ними, не вистачало засобів допомоги³⁰. Прибуття в Україну сербів-біженців було викликано вступом у війну на боці Антанти Румунії, значна частина території якої невдовзі була окупована військами Четвертого союзу.

Черговий лист опікуна Одеського навчального округу до підвідомчих закладів містив прохання про допомогу маленьким біженцям з Балкан: “Якщо б педагогічний персонал і учні ввірених Вам навчальних закладів побажали в тій чи іншій формі взяти участь у зборах на користь дітей-сербів, то пожертви мали б бути направлені до Одеського благодійного комітету...”³¹. Хоча освітянське міністерство обіцяло вжити заходів та влаштувати біженців і їхніх дітей, все ж висловлювалося сподівання на пожертви громадськості, в т.ч. колективів навчальних закладів. З цією метою Одеський благодійний комітет з улаштування дітей із Сербії, який діяв при управлінні навчального округу, організував збір взуття, білизни, верхнього одягу, коштів. Як ішлося в листі, батьки учнів і вчителі однієї з одеських казенних чоловічих гімназій після прибуття маленьких біженців допомогли їм необхідними речами, а також тимчасово розмістили дітей у своїх сім’ях³².

Цікаві документи з порушеної проблеми відклалися у низці справ фонду Єлисаветградського повітового предводителя дворянства. Хронологічно першим документом, що висвітлює проблему перебування біженців з Балкан у Єлисаветграді, є військова телеграма Херсонського генерал-

²⁸ *Ibid.*, оп. 1, спр. 513, арк. 66 зв.

²⁹ Ф. 78, спр. 136, арк. 291.

³⁰ *Ibid.*, спр. 280, арк. 237.

³¹ Ф. 156, оп. 1, спр. 98, арк. 98.

³² Ф. 60, оп. 1, спр. 280, арк. 291 зв.

губернатора В. Ветчинiна за 19 жовтня 1916 р. Нею повітовому предводителю дворянства барону М. Медему доручалося забезпечити 150 сербських бiженцiв на чолi з проф. Джорджевичем помешканнями й усiм життєво необхідним. Компенсацiя витрат гарантувалася губернiєю. Згаданi бiженцi, переважно жiнки та дiти, до цього протягом року перебували в Румунiї, пiд особливою опiкою Росiї, в особi вищеназваної ЕОП³³. Утiм, реально до кiнця жовтня в мiсто прибули бiльш як тисяча сербiв. Один з них, священик Стоянович iз с. Борза Паланка Країнського округу, прийхав тяжко хворим i пiзніше був похований на Петро-Павлiвському цвинтарi, про що свiдчить метричний запис у книзi однойменної церкви³⁴.

Документи засвiдчують напружену роботу громадських (повітовий Тетянівський комiтет) i державних iнституцiй щодо пошуку в короткий час житла для бiженцiв, забезпечення їх цукром, гасом, спиртом, соломною (для коней), дровами та iншими предметами першої необхідностi. Iз листопада почав дiяти мiсцевий комiтет опiки сербських бiженцiв на чолi з бароном Медемом. Проводилися збори пожертв серед мешканцiв Єлисаветграда. Зокрема, пiсля звернення члена комiтету, священика П. Колосова до вчителiв i учнiв реального училища педагогiчний персонал вiршив пожертвувати бiженцям 150 крб.³⁵

Матерiали фонду повітового предводителя дворянства засвiдчують стурбованiсть долею маленьких бiженцiв. Зберiгся виступ керiвника вимушених тимчасових iмiгрантiв, проф. Джорджевича у Петроградському комiтетi з надання допомоги Сербiї, почесним головою якого була донька короля Сербiї, що мешкала в Петроградi, вел. кн. Олена Петрiвна. У ньому, зокрема, зазначається: “При розгромi Сербiї бiльша частина населення була виведена до Угорщини, де пiддається систематичному знищенню, i лише невеликi залишки цього населення потрапили до Англiї й Францiї, а частина втекла до Росiї. У цей час бiльшiсть сербських бiженцiв перебуває в Єлисаветградi, причому серед них знаходиться близько 350 дiтей у вiцi близько трьох рокiв, не рахуючи 170 дiтей, якi знаходяться в Одесi, де турбота про них органiзована. У Єлисаветградi ж дiти перебувають у жахливих умовах, кинутi без будь-якого догляду, оскiльки батьки їх цiлком зайнятi добуванням собi шматка хлiба. За прикладом Францiї й Англiї дуже бажано органiзувати їх опiку влаштуванням притулку i майстерень, де б дiтей можна було виховувати в сербському національному

³³ Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 1.

³⁴ Ф. 160, оп. 1, спр. 70, арк. 120 зв.

³⁵ Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 52.

дусі, тому що цим дітям ляже на плечі велика праця відновлення розореної Батьківщини”³⁶. Як засвідчує телеграма керуючого справами сім’ї вел. кн. Олени Петрівни камер-юнкера С. Смирнова, для влаштування у Єлисаветграді сербського дитячого притулку Тетянівський комітет виділив 41 500 крб., Петроградська дума – 50 тис. крб.³⁷

У метричних книгах, що зберігаються в архіві, зафіксовано 3 випадки вінчання сербів, у т. ч. з місцевими жителями, в Єлисаветграді. 14 січня 1918 р., у день св. Сави (національне свято сербів), в Успенському соборі зроблено запис про одруження біженців із с. Петрове Крайньського округу М. Велишича та М. Оташевич. Свідками виступили односельчани молодих. 30 липня сербський підданий селянин з Валева Шабацької губернії М. Мудринський у цьому ж соборі вінчався з єлисаветградською міщанкою Г. Смельяк³⁸. Того ж року в Петро-Павлівській церкві було зареєстровано шлюб біженця із с. Михайловаца із селянкою Суботської волості Олександрійського повіту С. Івашенко³⁹.

1918 р. сербські біженці поверталися на батьківщину. Слідом за ними лишали Україну й ті її уродженці, які брали участь у всеросійській громадянській війні на боці сторони, що зазнала поразки. Зокрема, розсекречена справа на репресованого за радянських часів онука згадуваного генерала від кавалерії Г. Емануеля – Сергія Олександровича свідчить, що виїхали й троє його синів як колишні офіцери Білої армії (вони осіли на Балканах, звідки походив їх відомий прадід)⁴⁰. Як зазначається в іншій слідчій справі, до Королівства сербів, хорватів і словенців емігрував директор Єлисаветградського реального училища Я. Кобець⁴¹.

Асиміляційна політика С.-Петербурга в другій половині XVIII – на поч. XX ст. не дала можливості переселенцям на українські землі із Балкан та їхнім нащадкам не лише сконсолідуватись у територіальну сербську громаду, а й зберегти етнічну ідентичність. У радянські часи Москва продовжила цю політику. Лише в роки сталінських репресій, як засвідчують справи Держархіву Кіровоградської області на реабілітованих, їм нагадають їхнє походження як “югославським шпигунам”.

³⁶ Ф. 21, оп. 1, спр. 20, арк. 8 зв.

³⁷ *Ibid.*, спр. 19, арк. 108.

³⁸ Ф. 160, оп. 1, спр. 27, арк. 58, 76.

³⁹ Ф. 151, оп. 1, спр. 49, арк. 142 зв. – 143.

⁴⁰ Ф. П-5907, оп. 2-р, спр. 3512, арк. 1.

⁴¹ *Ibid.*, 1, спр. 2207, арк. 44 зв.